

Aleksander Kiklewicz

Problem językowej reprezentacji wiedzy w kognitywistycznej teorii metafory

Słupskie Prace Filologiczne. Seria Filologia Polska 3, 265-276

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Aleksander Kiklewicz

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
Olsztyn

PROBLEM JĘZYKOWEJ REPREZENTACJI WIEDZY W KOGNITYWISTYCZNEJ TEORII METAFORY *

1. *Novum* lingwistycznej teorii metafory J. Lakoffa i M. Johnsona (1980) polega na ujęciu kognitywnym (Leezenberg 2001, 136), z tym że kognitywne ujęcie metafory jeszcze w latach 30. XX w. zaproponował I. A. Richards, o metaforze jako typie konceptualizacji, jako symbolicznej i magicznej podstawie poznania pisał też E. Cassirer (1925).

Twierdzenie, że nominacja metaforyczna odzwierciedla myślowe i poznawcze właściwości człowieka, nie jest nowością w literaturze lingwistycznej (Furdal 1990, 220; Simaško, Litvinova 1993, 202; Žol' 1984, 95 i in.), metafora jest rozpatrywana jako relacja (czy też interakcja) zachowywanych w świadomości kategorii, idei, pojęć, cech (faset). Nowatorstwo Lakoffa i Johnsona polega na stwierdzeniu, że funkcją metafory jest generowanie pojęć, charakterystyczny dla intelektualnej działalności człowieka typ reprezentacji wiedzy (knowledge representation), tj. zachowania w pamięci rezultatów przetwarzania danych doświadczalnych.

Zgodnie z doktryną kognitywizmu w formach językowych (w szczególności w idiomatyce językowej) znajdują wyraz zasady i mechanizmy poznawczej działalności człowieka. Regularny charakter nominacji metaforycznej (i w ogóle – figuratywnej) oznacza, że myślenie, jak uważają kognitywiści, też w swej istocie jest metaforyczne: u podstaw konceptualizacji obiektów jednego typu leży wcześniej wydobyta wiedza o obiektach innego typu.

Poza tym gestalty kognitywne pełnią w komunikacji językowej funkcję subordynacyjną (czy też modelującą) – porządkują materiał językowy, wprowadzają do semantyki językowej parametr motywacyjny (Gibbs i Matlock 1997, 213; Tabakowska 2001, 30). Np. cała seria wyrażen metaforycznych typu *walka ekonomiczna, wojna taryfowa, strategia marketingowa, pod podatkowym ostrzałem* i in. przypo-

* Niniejszy artykuł został napisany w ramach finansowanego przez Komitet Badań Naukowych projektu badawczego nr 0079/H01/2002/22, a także przy poparciu Alexander von Humboldt – Stiftung (Bonn/Niemcy). Autor wyraża podziękowanie dyrektorowi Instytutu Sławistyki Uniwersytetu Ruhrskiego w Bochum Prof. Helmutowi Jachnowowi za umożliwienie pracy badawczej w bibliotekach Uniwersytetu Ruhrskiego w Bochum i otrzymanie niezbędnej informacji naukowej.

rządkowana jest metaforze konceptualnej DZIAŁANIA EKONOMICZNE TO WALKA ZBROJNA (Połowniak-Wawrzonek 2003). Wobec tego nie można uznać za zasadne twierdzenia E. V. Rachiliny (1998, 279), że lingwistyka kognitywna stanowi alternatywę kultywowanego przez lingwistykę generatywną algorytmicznego modelu języka. Już w pracy *Linguistic gestalts* 1977 r. G. Lakoff pisał o gestaltach – ogólnych kategoriach strukturalizacji myślenia, postrzegania, emocji, poznania, działalności motorycznej oraz działalności językowej (1981, 359).

2. U podstaw kognitywnego ujęcia metafory, jak zaznaczają badacze (Taylor 1989, 133; Leezenberg 2001, 135), leży zaproponowana przez I. A. Richardsa interakcjonistyczna koncepcja metafory, traktująca sens wyrażenia metaforycznych jako rezultat współdziałania dwóch znaczeń – głównego i pomocniczego; według M. Blacka do głównego znaczenia stosuje się system implikacji asocjatywnych, związanych ze znaczeniem pomocniczym (1979, 28; por. też: Bernáth 2001, 19).

Zwróćmy jednak uwagę na to, że niektóre założenia teoretyczne Blacka oraz Lakoffa i Johnsona są nie tylko ze sobą niezgodne, ale także diametralnie odmienne: interakcjonistyczna koncepcja u Lakoffa i Johnsona łączy się z ujęciem substytucyjnym metafory, por. oparte na identyfikacji metafory konceptualne typu ARGUMENT IS WAR – ujęcie takie zostało skrytykowane przez Blacka.

Z kognitywnego punktu widzenia funkcjonalna wartość metafory polega na tym, że za pomocą „implikacji asocjatywnych” jednego modelu poznawczego konstruuje się model nowego obiektu (grupy obiektów). Rosyjski pisarz i eseista A. Genis (2002, 259) trafnie określa metaforę jako swego rodzaju zużytkowanie surowców wtórnych. Twierdzenie, że wszystkie operacje naszego doświadczenia w swej istocie są interaktywne (Lakoff, Johnson 1980, 178), zajmuje centralne miejsce w kognitywnej teorii metafory.

Teoria interakcjonistyczna ma wiele wspólnego z dialogową (korespondencyjną) teorią myślenia rosyjskiej szkoły psychologicznej (L. S. Wygotskij i in.), a także z semiotyką filologiczną M. M. Bachtina. Zgodnie z założeniami tych teorii komunikacja werbalna to jeden z rodzajów dialogu, przebiegający zarówno w mówieniu „zewnątrznym”, jak i w mówieniu „wewnętrznym” (por. Kiklewicz 2000, 69). Wygotskij, autor szeroko znanego, aforystycznego twierdzenia: „Мысль – это речь, обращенная к самому себе”, pisał:

Эгоцентрическая речь [...] возникает на основе социальной путем перенесения ребенком социальных форм поведения, форм коллективного сотрудничества в сферу личных психических отношений (1982, 56).

Jakkolwiek M. Black (1979, 39) w sposób rozważny pisze, że przynajmniej niektóre metafory funkcjonują jako instrumenty poznania („some metaphors are what might be called *cognitive instruments*, indispensable for perceiving connections that, once perceived”), przy tym uważa, że funkcja kognitywna wyrażenia figuratywnych jest jedynie pomocnicza, to Lakoff i Johnson wyrażają się w sposób wręcz radykalny:

[...] Metaphor is not just a matter of language [...] We shall argue that, on the contrary, human *thought processes* are largely metaphorical [...] The human conceptual system is metaphorically structured and defined (1980, 6).

Z kognitywnego punktu widzenia metafora stanowi rzutowanie (mapping) wiedzy o obiektach jednego rodzaju na postrzeganie i rozumienie obiektów innego rodzaju. Operacja rzutowania obejmuje dwa obiekty: 1) wyjściową, bazową domenę kognitywną (model kognitywny) – donor, źródło, efektor (donor domain, source domain) oraz 2) określaną domenę kognitywną – receptor, cel (receptor domain, target domain).

Podkreślamy, że struktura relacji rzutowania jest identyczna z ogólną strukturą relacji funkcjonalnej. W relacji $[F x = y F]$ jest funkcją, tj. konstantą, która dla każdego znaczenia zmiennej x ustala pewne znaczenie zmiennej y ; x należy do zakresu określenia funkcji, y – do zakresu znaczenia funkcji.

Przy dyskursywno-propozycjonalnym ujęciu znaczenia zakłada się, że proces kształtowania w świadomości pojęcia (konceptu) zawiera: intelektualne rozczłonkowanie obserwowanych zjawisk, wyselekcjonowanie istotnych cech, przypisywanie poszczególnym elementom obrazu odpowiednich symboli oraz tworzenie modelu propozycjonalnego. Por. zgodną z tymi założeniami eksplikację pojęcia SPÓR:

X toczy spór z Y-em = 'X omawia z Y-em Z; X myśli o Z inaczej niż Y; X dąży do tego, aby Y myślał o Z tak (to), jak (co) o Z myśli X'.

Lakoff i Johnson wyobrażają sobie proces konceptualizacji obiektów i stanów rzeczy wręcz odmiennie: uważają, że wyrażenia typu

- (1) Your claims are indefensible
- (2) He attacked every weak point in my argument
- (3) His criticisms were right on target

i podobne pozwalają sądzić, iż w świadomości potocznej pojęcie sporu kształtuje się na bazie pojęcia wojny. A więc metafora konceptualna SPÓR TO WOJNA stanowi swego rodzaju model generujący: umożliwia on zastosowanie już istniejącej w intelektualnym systemie człowieka wiedzy do reprezentacji mentalnej nowych obiektów. Przy takim podejściu opis pojęcia sporu wygląda zupełnie inaczej:

X toczy spór z Y-em = 'X zachowuje się w stosunku do Y-a tak, jak X zachowywałby się w stosunku do Y-a, gdyby X prowadził z Y-em wojnę'.

Traktowana w ten sposób metafora kognitywna odpowiada wprowadzonemu przez G. Batesona (Bateson, Bateson 1988) pojęciu myślenia abdukcyjnego – bazującego na sylogizmach analogowych. Jakkolwiek zgodnie z regułami wnioskowania dedukcyjnego możemy utworzyć sylogizm kategoryczny:

*Ludzie są śmiertelni
Sokrates jest człowiekiem
→ Sokrates jest śmiertelny*

to sylogizm abdukcyjny ma inną strukturę:

*Trawa umiera
Ludzie umierają
→ Ludzie to trawa*

Mimo że ten drugi sposób rozważania nie jest zgodny z regułami logiki klasycznej, Bateson uważa go za całkiem naturalny i szeroko rozpowszechniony nie tylko w potocznej, ale także w naukowej działalności intelektualnej. Bateson twierdzi, że „sylogizm trawy” funkcjonuje jako ogólny biologiczny schemat zachowania, realizuje się również w komunikacji zwierząt.

M. Black (1979, 25) podkreśla niepowtarzalny i kreacyjny charakter metafor, uważa, że nie da się ich sprowadzić do rejestru reguł semantycznych. Lakoff i Johnson, odwrotnie, skupiają uwagę na identyfikacji i uogólnieniu relacji metaforycznych. Metafory konceptualne typu SPÓR TO WOJNA czy PSYCHIKA TO MASZYNA rozpatrywane są jako podstawowe jednostki systemu kognitywnego człowieka, regulujące jego działalność werbalną i niewerbalną. Kognitywiści uważają, że liczba schematów reprezentacyjnych, na których ufundowane są modele metaforyczne, jest niewielka. Do takich podstawowych schematów należą (Lakoff 1987, 271nn.; Johnson 1987, 112nn.):

- 1) KONTENER, np. *pusta rozmowa, mieć pełną władzę, radość przepelniała jej pierś*;
- 2) DROGA I PODRÓŻ, np. *minęły lata, zbliżył się z komunistami, zbliża się burza*;
- 3) ODLEGŁOŚĆ, np. *bliski przyjaciel, dystansuje się od swoich bohaterów*;
- 4) KONTAKT, np. *zerwać stosunki, dotknęła ją choroba*;
- 5) CAŁOŚĆ – CZĘŚĆ, np. *stowarzyszenie rozpadło się na dwa odłamy, zbiera się na odwagę*;
- 6) CIĄG LINIINY, np. *pierwsza jaskółka, ostatnie słowo, od A do Z*;
- 7) GÓRA – DÓŁ, np. *stosunki na szczycie, wysokie ceny, podnieść dochody* i in.

Jedną z pierwszych prób podobnej eksplikacji znaczenia wyrazów języka naturalnego podjął rosyjski matematyk V. A. Uspenskij (1979/1997): opisał on kilka typów „konotacji rzeczowych” rzeczowników abstrakcyjnych, traktując je jako zwarty, synkretyczny sposób kodowania informacji semantycznej.

3. Kognitywizm kładzie akcent na poznawczą, modelującą funkcję metafor – w związku z tym D. Ross (1993, 38) pisze o ekspansji metaforycznej. Tę stronę metafory niemiecki lingwista O. Jäkel (1997; 1998; 2002) ujął w postulatach kategoriałności oraz inwariantności:

Postulat kategoriałności (domain hypothesis): wyrażenia metaforyczne da się pogrupować na podstawie ogólnych kategorii pojęciowych, stanowią one bowiem realizację metafor konceptualnych, których istota polega na interakcji dwóch modeli kognitywnych: pomocniczego (X) oraz celowego (Y). Toteż konkretne wyrażenie metaforyczne realizuje zakodowaną w świadomości nosicieli języka reprezentację domeny Y za pomocą domeny X . Modele kognitywne typu Y kwalifikowane są jako metaforyczne, zaś taki sposób reprezentacji mentalnej – jako rzutowanie metaforyczne (metaphorical mapping).

Postulat inwariantności: przynajmniej niektóre obiekty konceptualizacji są interpretowane w ramach relacji dwóch strukturalnie podobnych domen kognitywnych – docelowej oraz pomocniczej. Relacja ta stanowi swego rodzaju inwariant uogólniający całą serię faktów idiomatyki językowej.

Kognitywna relewancja metafor językowych wydaje się jednak bardzo przesadzona, zaś teza o ekspansji metaforycznej nie jest do zaakceptowania bez kilku istotnych zastrzeżeń.

Metaforyczna ekspansja jest sprzeczna z sekundarnym charakterem modeli metaforycznych w stosunku do innych typów konceptualizacji. G. Lakoff (1987) rozróżnia cztery typy reprezentacji wiedzy:

- 1) propozycjonalny – eksplikacja elementów, ich właściwości i wzajemnych relacji;
- 2) obrazowo-schematyczny (image-schematic) – oparty na wyobrażeniach o przestrzeni;
- 3) metaforyczny – rzutowanie propozycjonalnych lub obrazowo-schematycznych modeli;
- 4) metonimiczny – wykorzystanie jednego elementu modelu w celu konceptualizacji innego elementu.

A więc jest oczywiste, że u podstaw metaforycznych i metonimicznych modeli kognitywnych leżą inne modele – propozycjonalne lub obrazowo-schematyczne, toteż twierdzenie o ekspansji metaforycznej w odniesieniu do działalności poznawczej człowieka wcale nie wydaje się zasadne.

E. Cassirer (1925) rozróżniał dwa rodzaje działalności mentalnej: dyskursywno-logiczną oraz metaforyczną. Myślenie dyskursywno-logiczne, według Cassirera, polega na stopniowym uogólnieniu oraz kształtowaniu pojęć i reguł nauk ścisłych, natomiast metafora charakterystyczna jest dla etapu myślenia nielogicznego – jego refleksy utkwiły w języku, w mitologii i folklorze (por. też: Bateson, Bateson 1988).

J. S. Bruner, jeden z uznanych autorytetów psychologii kognitywnej, nie przywiązuje dużej wagi do problemu metafory jako typu reprezentacji doświadczeń. Rozróżniając trzy typy reprezentacji: a) nakazujący, tj. oparty na działaniach i refleksjach motorycznych, b) obrazowy, tj. oparty na modelach sensorycznych, przede wszystkim – wizualnych, c) językowy, Bruner pisał, że w porównaniu z kodowaniem gramatycznym, propozycjonalnym, kodowanie leksykalne ma charakter wtórny, zależny (1977, 337). Kodowanie leksykalne, polegające na przypisywaniu obiektom kognitywnym określonych nominacji słownych, nie jest niezawodnym środkiem reprezentacji – jest ono korzystne jedynie przy uporządkowaniu i klasyfikacji obiektów. (Wyjaśnia to, dlaczego lingwistyka generatywna, uwzględniająca głównie funkcję reprezentacyjną języka, skupiła uwagę na strukturach składniowych – właśnie im właściwy jest największy stopień relewancji psychicznej).

Dla lingwistyki kognitywnej charakterystyczna jest nie tylko ekspansja metaforyczna, ale w ogóle – ekspansja reflektorywna: każdą formę języka dyrektywnie przyporządkowuje się odpowiedniej funkcji psychicznej – mentalnej lub emocjonalnej. E. Tabakowska (2001, 30) w związku z tym pisze, że znaki językowe w kognitywnym modelu języka otrzymują motywację. A więc z kognitywnego punktu widzenia u podstaw wyrażen językowych

- (4) czas leci
- (5) pieniądze lecą
- (6) w telewizji leci program
- (7) krew leci
- (8) robota leci *i in.*

leżą metafory konceptualne typu: ‘Myśląc o czasie/pieniądzach/programach telewizyjnych/krwi/robocie itd., myślę o ptakach’ lub typu CZAS/PIENIĄDZ/PROGRAM TELEWIZYJNY/KREW/ROBOTA itd. TO PTAK. Niestety podobne uogólnienia nie zostały potwierdzone za pomocą danych psycholingwistycznych bądź psychologicznych, a więc za jedyną ich motywację naukową należałoby uznać przysłowiowe potoczne „widzimi się”.

Ch. Stevenson (1985, 137n.) podkreśla, że znaczenie znaków językowych wcale nie pokrywa się z wywoływanymi przez nie efektami psychologicznymi. Znaczenie, traktowane przez Stevensona jako dyspozycja, stanowi wartość o wiele bardziej stałą niż funkcjonalnie związane z jego użyciem refleksje psychologiczne.

W językoznawstwie tradycyjnym metaforę rozpatrywano jako sposób nominacji, zakładano również, że nominacja nie równa się konceptualizacji (stanowi to m.in. podstawę rozróżnienia w strukturze znaczenia dwóch aspektów – referencyjnego oraz sygnifikacyjnego). Ogólnie znanym postulatem językoznawstwa tradycyjnego jest też twierdzenie, że motywacja znaku nie wyczerpuje jego treści.

Rozważmy następujący przykład heurystyczny. Wyobraźmy sobie, że na twardej dysku naszego PC zapisana jest (w postaci plików) informacja o delegacjach. Informacja mieści się w folderze DELEGACJE. Optymalizując posługiwanie się folderem możemy umieścić na ekranie monitora ikonę – graficzny symbol, który będzie informował o tym, że w pamięci komputera istnieje folder DELEGACJE. Np. mamy do wyboru jeden z trzech obrazków:

Najprawdopodobniej wybierzemy trzeci obrazek – rysunek globusa, ponieważ właśnie on będzie przypominał nam o przemieszczeniu się w przestrzeni, o podróżach do różnych krajów świata. Rzutowanie metaforyczne w tym przypadku polega na prezentacji domeny docelowej DELEGACJE za pomocą domeny źródłowej GLOBUS:

Widząc na ekranie monitora globus, myślę o delegacjach (o folderze DELEGACJE na twardej dysku mojego komputera).

Czy miałyby to znaczyć, że powyższa asocjacja metaforyczna równoznaczna jest z treścią kategorii pojęciowej DELEGACJE? Czy, innymi słowy, prawdziwa jest eksplikacja:

Myśląc o delegacjach (o folderze DELEGACJE), myślę o nich to, co zwykle myślę, widząc globus?

Oczywiście, że nie! Po pierwsze, informacja o delegacjach wcale nie sprowadza się do naszej wiedzy o globusie: domena źródłowa (GLOBUS) zawiera za mało in-

formacji o domenie docelowej (DELEGACJE), w każdym razie odwołanie się do domeny źródłowej wcale nie wyczerpuje treści domeny docelowej. Po drugie rozpatrywana asocjacja metaforyczna występuje jedynie w określonym kontekście pragmatycznym – na ekranie naszego monitora, nie ma więc pewności, że będzie ona adekwatnie interpretowana bądź odtwarzana w innej sytuacji. Jest to charakterystyczny przykład użycia metafory *ad hoc* (por. Ohlhoff 2002). W podobnych kontekstach realizuje się heurystyczna funkcja metafory.

Psycholingwistyczna realność (relewancja) metafor konceptualnych typu ARGUMENT IS WAR, IDEAS ARE OBJECTS, LINGUISTIC EXPRESSIONS ARE CONTAINERS (Lakoff, Johnson 1980, 4nn.), CIAŁO TO RZECZ, CIAŁO TO MECHANIZM, CIAŁO TO POJEMNIK, CIAŁO TO OBSZAR (Maćkiewicz 2003, 264 nn.), STRACH TO CHŁÓD, STRACH TO CHOROBA, STRACH TO POJEMNIK, STRACH TO CIECZ (Karaś 2003, 29 nn.) i in. nie jest udowodniona, więc nie ma podstaw, aby twierdzić, że są one zachowywane w systemie konceptualnym nosiciele języka (aczkolwiek nie budzi wątpliwości fakt, że w pamięci językowej są zachowywane odpowiednie nominacje). Mimo że G. Lakoff (1990) stawia hipotezę regularności metafory (invariance hypothesis): domena źródłowa zawsze jest seryjnie odtwarzana w procesach konceptualizacji domeny docelowej, to jednak budzi wątpliwości fakt, że w praktyce badawczej metafory konceptualne wyeksplikuje się w sposób wręcz spekulatywny, intuicyjny. Ju. D. Apresjan i V. Ju. Apresjan kwalifikują wiele dotyczących sfery emocji metafor konceptualnych Lakoffa i Johnsona jako wręcz przypadkowe:

Недостаток состоит в том, что метафора принимается за конечный продукт лингвистического анализа, и собственно семантическая мотивация того, почему та или иная метафора ассоциируется с определенной эмоцией, отсутствует [...] Некоторые метафорические сближения кажутся продиктованными не столько устоявшейся языковой практикой, сколько единичными употреблением (1993, 29).

Omawiana tu kolizja racjonalizmu z romantyzmem (mystycyzmem) ma w językoznawstwie dawną historię, pisał o tym m.in. W. Doroszewski:

Warunkiem owocności pracy nad językiem jest rozumienie tego, że język to we wszystkich swoich przejawach rzeczywistość ludzka i społeczna, a nie zawieszona nad życiem i skądś spoza życia społecznego biorąca początek e m a n a c j a d u c h a, które to słowa nie określonego właściwie nie znaczą, ale tchną nastrojem charakterystycznym dla mistycznego kultu słowa (zwłaszcza w okresie romantyzmu) i łączącym się z wiarą w odkrywczą siłę natchnionej intuicji [...] (1982, 26; podkr. – A. K.).

A. N. Baranov i D. O. Dobrovol'skij (1997, 14) opisują metaforyczną interakcję frejmów PAŃSTWO i CZŁOWIEK, ale nie stosują ekstrapolacji typu CZŁOWIEK TO PAŃSTWO. Podobnie D. O. Dobrovol'skij (1997, 44) pisze o tym, że mimo iż wiele idiomów przyporządkować można metaforom konceptualnym, to jednak większości z nich nie da się semantycznie zinterpretować na bazie metafor. Np. niemiecki idiom

(9) die Hose anhaben 'rządzić, podporządkować inne osoby'

w zasadzie można by przyporządkować metaforze konceptualnej KONTROLLE IST BESITZ, a jednak nie wyjaśnia ona tego, w jaki sposób znaczenie dosłowne konwertuje się w znaczenie przenośne. Poza tym pojęcie metafory konceptualnej jest bezużyteczne przy interpretacji istotnych sygnifikacyjnych różnic idiomów, bazujących na tym samym modelu metaforycznym, por. ang.:

- (10) spill the beans
- (11) blow the lid off

Mimo że u podstaw tych wyrażen idiomatycznych leży metafora konceptualna IDEE TO OBIEKTY FIZYCZNE, to jednak aktualne znaczenie pierwszego dotyczy życia prywatnego, zaś znaczenie drugiego – dziedziny korupcji państwowej (Gibbs 1990, 421).

Przy semantycznej (tematycznej) klasyfikacji frazeologizmów czynnik motywacyjny (metaforyczny) nie jest brany pod uwagę, por. Dobrovol'skij 1995; 1997. Tłumaczy się to m.in. tym, że ekstrapolacje metaforyczne typu ARGUMENT IS WAR możliwe są jedynie w zakresie metafor predykatywnych (posługujemy się klasyfikacją metafor G. Millera – 1979, 230nn.). Wyrażenia tego typu określić można jako półkompozycjonalne, tzn. zawierające przynajmniej jeden składnik leksykalny w znaczeniu podstawowym (prymarnym), np. konstrukcje werbo-nominalne z rzeczownikową nazwą uczucia:

- (12) strach podnosi włosy na głowie
- (13) strach mrozi krew w żyłach
- (14) napelnić strachem
- (15) żyć w strachu
- (16) budzi się strach
- (17) przezwyciężyć strach

Jednak ekstrapolacji kognitywnej nie da się zastosować w przypadku metafor nominalnych lub sentencjonalnych („nominal metaphors”, „sentential metaphors” w terminologii G. Millera). Jak pisze D. O. Dobrovol'skij (1995, 21n.), wielu wyrażen idiomatycznych nie używa się w znaczeniu dosłownym, a to znaczy, że nie jest możliwa interpretacja ich semantyki aktualnej jako kognitywnej reprezentacji jednego znaczenia (domeny docelowej) za pośrednictwem innego znaczenia (domeny źródłowej) – to „inne znaczenie” dla nosicieli języka po prostu nie istnieje. Por. polskie przysłowie (przykład z pracy: Bogusławski, Wawrzyńczyk 1993, 485):

- (18) I w Paryżu nie zrobią z owsa ryżu = *Nawet w najdogodniejszych okolicznościach nie da się przekroczyć pewnych granic w osiągnięciu celów*

Ani znaczenia, ani formy wewnętrznej tego wyrażenia nie można sprowadzić do prostej ekstrapolacji OBIEKT X TO OBIEKT Y. Motywacja znaczenia oparta tu jest na kilku prototypach: *Paryż* występuje jako prototyp „najdogodniejszych okoliczności”, *zrobić z owsa ryż* – jako prototyp „osiągnięcia celu”, *nie (zrobią)* – jako prototyp „niemożności przekroczenia pewnych granic”.

G. Lakoff (1977, 365) zarzucił lingwistyce generatywnej brak relewancji psychicznej – transformacje składniowe, według danych psycholingwistyki, nie realizują się bezpośrednio w procesach działalności psychiczno-językowej. Ale, po pierwsze, modele generatywne weryfikowano przy zastosowaniu metod psycholingwistyki; po drugie, rozwój psycholingwistyki w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. zawdzięczamy właśnie generatywnej teorii N. Chomskiego. Odwrotnie, kognitywna teoria metafory, mimo holistycznej treści swoich założeń programowych, ani nie opiera się na danych psychologii poznania (np. nie uwzględnia modeli propozycjonalnych sieciowych), ani nie stosuje eksperymentalnych metod weryfikacji. Teorię Lakoffa i Johnsona należałoby więc określić jako wulgarną, mechanistyczną wersję semantyki antropocentrycznej. Jakkolwiek metafory konceptualne typu CZAS TO PIENIĄDZE są postrzegane jako mniej więcej oczywiste – dzięki istnieniu wyrażen językowych typu *Czas to pieniądz*, to realność metafor typu MIŁOŚĆ TO PLYN W KONTENERZE – jako elementów świadomości potocznej – należałoby udowodnić za pomocą faktów, niezależnych od idiomatyki języków naturalnych (jak to było przyjęte w praktyce psycholingwistycznej). Wątpliwe, czy we współczesnej rosyjskiej świadomości językowej pojęcie STRACHU kojarzy się z „wrogą istotą, podobną do ośmiornicy lub olbrzymiego owada, mającego żądło i płyn paralizujący”, jak to wynika z idiomatyki rzeczownika *cmpax* w języku rosyjskim (Uspenskij 1997, 150). Psycholingwistyczna weryfikacja ekstrapolacji semantycznych we współczesnych badaniach kognitywnych nad językiem w ogóle nie obowiązuje – być może dlatego, że przyzwalająca większość „lingwistów-kognitywistów” po prostu nie ma doświadczeń psychologicznych ani psycholingwistycznych.

Modelującej funkcji metafor konceptualnych nie potwierdza wiele faktów empirycznych, np. współistnienie alternatywnych sposobów nominacji – syntetycznego (*X się przestraszył*) oraz analitycznego – metaforycznego (*X-a ogarnął strach*). O ekspansji metaforycznej w tych przypadkach nie można twierdzić także dlatego, że, po pierwsze, jak wykazał T. P. Lomtev (1976, 26nn.), konstrukcje syntetyczne są wyjściowe, z historycznego punktu widzenia – podstawowe. Po drugie, wiele opartych na metaforze konstrukcji analitycznych ma charakter zapożyczony (Birżakova i in. 1972, 247nn.). Por. kalki składniowe w języku rosyjskim:

(19) открыть огонь z *francuskiego* ouvrir le feu (la canonade)

(20) дать залп z *niemieckiego* eine Salve geben

(21) дары природы z *niemieckiego* die Naturgabe lub z *francuskiego* les donnés de la nature

(22) растительный мир z *niemieckiego* das Wuchreich i in.

Podobne fakty przemawiają za tym, że wielu wyrażen metaforycznych nie można uznać za przejaw „ekspansji metaforycznej” w zakresie działalności poznawczej nosicieli języka.

Pozorny charakter funkcji modelującej metafor ujawniają także niekompletne paradygmaty dystrybucyjne rzeczowników, czasowników oraz przymiotników. Pisał o tym w szczególności M. M. Kopylenko (1973, 115): jedno rzeczownikowe nazwy uczuć w języku rosyjskim mogą występować przy czasowniku *братъ* (*зло/страх/досада берет*), inne – przy czasownikach *обнимать*, *охватить* (*об-*

ъял/охватил страх/ужас/гнев, *объяло/охватило зло, *объяла/охватила досада), jeszcze inne – przy czasowniku *обуять* (*обуял гнев, *обуял страх/ужас, *обуяла досада, *обуяло зло*), mimo że we wszystkich przytoczonych wyrażeniach idiomatycznych realizuje się ten sam schemat kognitywny: UCZUCIE TO OSOBA. Tego typu fakty odnotowywane są również w materiale konfrontatywnym. Np. w języku polskim i rosyjskim można wyeksplikować metaforę konceptualną USTAWA TO CZŁOWIEK, realizowaną m.in. w wyrażeniach językowych:

(23) Parlament uchwalił (przyjął) ustawę

(24) Парламент принял закон

A jednak między wyrazami *uchwała – закон* zachodzą istotne różnice dystrybucyjne, które nie wynikają z ich semantyki kognitywnej, np.:

(25) Uchwała w drodze

(26) *Закон в дороге (в пути)

4. Powołując się na R. Langackera, E. Tabakowska pisze, że

wada gramatyk tradycyjnych polegała nie na tym, że były *falszywe*, ale na tym, że były *niekompletne*. Celem językoznawstwa kognitywnego jest usunięcie tej wady: wypracowanie spójnego współczesnego modelu, w ramach którego dawne intuicje można by zebrać, połączyć, uzupełnić i usystematyzować (2000, 68).

Tego twierdzenia nie można jednak zastosować do współczesnej kognitywnej teorii metafory: nie stanowi ona uzupełnienia ani tradycyjnego, ani strukturalnego modelu języka, wręcz odwrotnie – odcina się od podstawowych założeń teoretycznych tradycji lingwistycznej XIX i XX w., w szczególności takich jak autonomiczny charakter znaczenia i formy wewnętrznej, tzn. obiektywny charakter zjawiska de-etymologizacji, czy też takich jak relewancja komunikacyjna (pragmatyczna) znaków językowych zarówno w aspekcie formy, jak i w aspekcie treści.

Po raz kolejny w historii nauki o języku mamy do czynienia z hipostazowaniem – ujęciem redukcjonistycznym obiektu opisu, wyolbrzymieniem jednego aspektu, odcięciem się od metodologicznych i heurystycznych doświadczeń poprzedników. Kognitywistom nie zależy na oprogramowaniu psychologicznym oraz psycholingwistycznym, jak również nie zależy na uwzględnieniu danych historii języka, w szczególności – historii zapożyczeń leksykalnych. Zasadne więc jest stanowisko badaczy (Krivonosov 2001, 293), którzy piszą o stanie kryzysu we współczesnym językoznawstwie.

LITERATURA

- Apresjan V. Ju., Apresjan, Ju. D., 1993, *Метафора в семантическом представлении эмоции*. „Вопросы языкознания” 3, 27-35
- Baranov A. N., Dobrovol'skij D. O., 1997, *Постулаты когнитивной семантики*. „Известия АН. Серия литературы и языка” Т. 57, № 1, 11-19
- Bateson G., Bateson M. C., 1988, *Angels fear: an investigation into the nature and meaning of the sacred*. London. Cyt. według wydania: Бейтсон Г., Бейтсон М. К., 1994, *Ангелы боятся*. Москва
- Bernáth Á., 2001, *Über Nietzsches Begriff der Metapher in seinem Essay „Über Wahrheit und Lüge im aussermoralischen Sinne”. Komponenten einer terminologischen Untersuchung*. „Jahrbuch der ungarischen Germanistik“ 15-32
- Biržakova E. È., Vojnova L. A., Kutina L. L., 1972, *Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Языковые контакты и заимствования*. Москва
- Black M., 1979, *More About Metaphor*. W: Ortony A. (ed.), *Metaphor and Trough*, Cambridge, 19-43
- Bogusławski A., Wawrzyńczyk J., 1993, *Polszczyzna, jaką znamy. Nowa sonda słownikowa*. Warszawa
- Bruner J. S., 1974, *Beyond the information given: studies in the psychology of knowing*, London. Cyt. według wydania: Брунер Дж., 1977, *Психология познания. За пределами непосредственной информации*. Москва
- Cassirer E., 1925, *Sprache und Mythe*. Leipzig-Berlin
- Dobrovol'skij D., 1995, *Kognitive Aspekte der Idiom-Semantik. Studien zum Thesaurus deutscher Idiome*. Tübingen
- Dobrovol'skij D., 1997, *Idiome im mentalen Lexikon. Ziele und Methoden der kognitivbasierten Phraseologieforschung*. Trier
- Doroszewski W., 1982, *Jezyk. Myślenie. Działanie. Rozważania językoznawcy*. Warszawa
- Furdal A., 1990, *Jezykoznawstwo otwarte*. Wrocław
- Genis A., 2002, *Раз: Культурология*. Москва
- Gibbs R. W., 1990, *Psycholinguistic studies on the conceptual basis of idiomacity*. „Cognitive linguistics” 1-4, 417-451
- Gibbs R., Matlock T., 1997, *Psycholinguistic Perspectives on Polysemy*. W: Cuyckens H., Zawada B., (eds.), *Cognitive Linguistics. Selected Papers from the Fifth International Cognitive Linguistics Conference*. Amsterdam-Philadelphia, 213-240
- Jäkel O., 1997, *Metaphern in abstrakten Diskurs-Domänen: Eine kognitiv-linguistische Untersuchung anhand der Bereiche Geistestätigkeit, Wirtschaft und Wissenschaft*. Frankfurt a.M.
- Jäkel O., 1998, *Diachronie und Wörtlichkeit: Problembereiche der kognitiven Metaphertheorie*. W: Ungerer F., (Hrsg.), *Kognitive Lexikologie und Syntax*. Rostock, 99-118
- Jäkel O., 2002, *Hypotheses Revisited: The Cognitive Theory of Metaphor (Applied to Religious Texts)*. W: <http://www.metaphorik.de>
- Jędrzejko E., 2000, *O językowych wykładnikach pojęcia WSTYD w różnych koncepcjach opisu*. „Jezyk a kultura” 14, 59-75
- Johnson M., 1987, *The body in the mind*. Chicago
- Karaś A., 2003, *Jezykowa konceptualizacja uczuć z grupy strachu na podstawie konstrukcji werbo-nominalnych*. „Poradnik Jezykowy”, 27-35

- Kiklewicz A. K., 2000, *Дискурсные перекодировки: предпосылки и следствия*. W: Ухванова, И. Ф. (ред.), *Методология исследований политического дискурса: актуальные проблемы содержательного анализа общественно-политических текстов*. Вып. 2. Минск, 64-78
- Korylenko M. M., 1973, *Сочетаемость лексем в русском языке*. Москва
- Krivososov A. T., 2001, *Система классов слов как отражение структуры языкового сознания. Философские основы теоретической грамматики*. Москва-Нью-Йорк
- Lakoff G., 1977, *Linguistic gestalts*. W: *Papers from the Thirtieth Regional Meeting Chicago Linguistic Society*. 13. Chicago. Cyt. według wydania: Лакофф Дж. 1981, *Лингвистические геистальты*. W: Звегинцев, В. А. (ред.), *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 10. Лингвистическая семантика. Москва, 350-368
- Lakoff G., 1987, *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago-London
- Lakoff G., 1990, *The invariance hypothesis: Is abstract reason based on image-schemas?* „Cognitive linguistics” 1, 39-74
- Lakoff G., Johnson M., 1980, *Metaphors We Live By*. Chicago-London
- Leezenberg M., 2001, *Contexts of Metaphor*. Amsterdam
- Lomtev T. P., 1976, *Общее и русское языкознание. Избранные работы*. Москва
- Maćkiewicz J., 2003, *Jaką częścią jest „część ciała”?* *Rozważania na temat partytywności*. „Język Polski” LXXXIII, 4-5, 259-266
- Miller G. A., 1979, *Images and Models, Similes and Metaphors*. W: Ortony A. (ed.), *Metaphor and Thought*. Cambridge, 202-248
- Ohlhoff D., 2002, *Das freundliche Selbst und der angreifende Feind. Politische Metaphern und Körperkonzepte in der Wissensvermittlung der Biologie*. W: www.metaphorik.de
- Połowniak-Wawrzzonek D., 2003, *Metafora: działania ekonomiczne to walka zbrojna w polskiej frazeologii*. „Poradnik Językowy” 1, 44-57
- Rachilina E. V., 1998, *Когнитивная семантика: история, персоналии, идеи, результаты*. „Семиотика и информатика” 36, 274-324
- Ross D., 1993, *Metaphor, Meaning and Cognition*. New York
- Simaško T. V., Litvinova M. N., 1993, *Как образуется метафора (деривационный аспект)*. Пермь
- Stevenson Ch., 1944, *Ethics and Language*. New Haven. Cyt. według wydania: Stevenson Ch., 1985, *Некоторые прагматические аспекты значения*. W: Падучева Е. В. (ред.), *Новое в зарубежной лингвистике*. 16. Лингвистическая прагматика. Москва, 129-154
- Tabakowska E., 2000, *Językoznawstwo kognitywne – nowe czy dawne horyzonty badań nad językiem?* W: red. G. Szpila, *Język a komunikacja. Zbiór referatów konferencji „Język trzeciego tysiąclecia”*. Kraków, 57-68
- Tabakowska E., 2001, *Językoznawstwo kognitywne a poetyka przekładu*. Kraków
- Taylor J. R., 1989, *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford
- Uspenskij V. A., 1979, *О вещных коннотациях абстрактных существительных*. W: *Семиотика и информатика*. Вып. 11. Москва, 142-148. Cyt. według wydania: Успенский В. А., 1997, *О вещных коннотациях абстрактных существительных*. W: *Семиотика и информатика*. Вып. 35. Opera selecta. Москва, 146-152
- Vygotskij L. S., 1982, *Собрание сочинений*. Т. 2. *Проблемы общей психологии*. Москва
- Žol' K. K., 1984, *Мысль. Слово. Метафора*. Киев